

САРАЈЕВО, ЈУЛСКА КРИЗА 1914. И РУСКА ДИПЛОМАТИЈА

1. О неким недостацима извора за ову тему

О сарајевском атентату и јулској кризи 1914. године написана је знатна литература. Ипак, многа питања нијесу потпуно објашњена, а око проблема избијања I свјетског рата још се воде спорови у историографији. Интерпретација догађаја везаних за сарајевски атентат и јулску кризу била је двојака. Њемачко-аустријска историографија покушавала је да докаже учешће Србије и царске Русије у организовању атентата на Франца Фердинанда и да изведе закључак о њиховој одговорности за избијање рата. Историографија сила Антанте, насупротив, свалјивала је сву одговорност на Централну коалицију. Ствар се ипак није ограничила на академске спорове представника двају праваца у историографији. Верзија о учешћу српске владе у припремању сарајевског атентата узета је као оружје од стране идеолога реваншизма. Поменимо да је Хитлер, када је изводио напад на Југославију у априлу 1941, поновио основне поставке аустроугарског ултиматума Србији од 23. јула 1914. године, и искористио тај докуменат ради образложења агресије против југословенских народа.¹ У јуну 1941. године, предузимајући напад на Совјетски Савез, Хитлер је поново издао журнал „Словенске опасности“

Фалсификација докумената у вези са сарајевским атентатом и јулском кризом предузета је у Немачкој и Аустро-Угарској још за вријеме I свјетског рата, кад су Србија и Црна Гора биле окупиране од стране Четворног савеза. Окупационе власти заплијениле су неке српске архиве и смишљено их публиковале дјелимично у новинама. Тако је у мађарском „Пестер Лојд“-у од 3. децембра објављен чланак „Тридесет година тајне дипломатије Русије на Балкану“, гдје се доказивало да су Русија и Србија водиле тајну дјелатност против Хабзбуршке монархије, о чему су

¹ »Auswärtiges Amt 1939—1941. Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland«, Berlin, 1941.

тобоже свједочили документи Министарства иностраних послова Србије који су допали у руке Аустро-Угарске.²

Дана 25. јануара 1916. године у аустријском званичном листу »Neue freie Presse« објављено је ново саопштење о писмима Николаја II српском краљу Петру, која су тобоже пронађена у дворцу регента Александра у Нишу и у којима је цар наводно позивао Србију на војни конфликт с Аустро-Угарском.³ На крају, у „Београдским новинама“, званичном органу окупационих власти Аустро-Угарске у Србији, 29. јуна 1916. појавило се саопштење о томе да је у Београду тобоже пронађен рукопис руског посланика Н. Г. Хартвинга из којег је требало да се докаже да су у Петрограду неколико дана прије атентата знали о његовом припремању.⁴ Године 1919. ови материјали, без обзира на њихову нетачност, укључени су у тротомни зборник „Дипломатски документи о припремању рата“.⁵ Крајем двадесетих година штампана је нова колекција такозваних „српских дипломатских докумената“, коју је тенденциозно обрадио Милош Богићевић, бивши српски дипломата који је прешао на службу у Њемачку.⁶ На крају, за вријеме II свјетског рата, дошло је до још једног, трећег по реду, публиковања спољнополитичких докумената Министарства иностраних послова Србије.

Комисија нацистичких историчара, на челу са Л. Битнером и Г. Иберсбергером, издала је 1944. трећи том (прве два тома нијесу излазили) материјала под звучним насловом „Великосрпске интриге уочи и за вријеме I свјетског рата“.⁷ Дио материјала, који није ушао у овај том, публикован је 1958. године у књизи „Аустрија између Русије и Србије“ коју је припремио Иберсбергер.⁸

Све ове публикације пате од једностраности, а многи материјали у њима су фалсификати, што су доказали италијански историчар покојни Л. Албертини и совјетски научник К. Б. Виноградов.¹⁰

Као што се види, сазрела је неопходност корјените ревизије публикација које су наведене и које криво представљају историјску стварност.

² Центральный Государственный Архив СССР, ф. 1470, оп. 2, д. 21, л. 278.

³ »Neue Freie Presse«, 25. I 1916, Morgenblatt.

⁴ „Београдске новине“, 29. VII 1916.

⁵ »Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914«, Bd. I—III, Wien, 1919.

⁶ M. Bogitschewitsch, Die auswärtige Politik Serbiens 1903—1904, Bd. I—III, Berlin, 1928—1931.

⁷ »Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges«, Wien, 1914.

⁸ H. Übersberger, Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur süd-slawischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges, Köln—Graz, 1958.

⁹ L. Albertini, The Origins of the War of 1914. Vol. I. London, 1952.

¹⁰ К. Б. Виноградов, Буржуазная историография первой мировой войны, М., 1962.

Потребно је рећи још о једној групи историчара, који нису фалсификатори али заслужују не мање критичан однос, будући да саопштавају много непровјерених материјала. Ријеч је о успоменама два савременика — професора Београдског универзитета Станоја Станојевића¹¹ и бившег члана Петроградског археолошког друштва Ј. Тридвар—Бужимскога,¹² а такође о чланку учесника организације „Млада Босна“ Мустафе Голубића (Н. Ненадовића) у новинама „Ла федерасион Балканик“¹³ и чланка Виктора Сержа „Истина о атентату у Сарајеву“ објављеном у француском листу „Кларте“.¹⁴

Њихова вјеродостојност није једнака. Успомене С. Станојевића, Ј. Тридвар—Буржинскога и чланак Виктора Сержа веома су субјективни. По сопственом признању, аутори су углавном користили материјале из треће руке, а не оригиналне документе. У тим радовима има много фактичких грешака и директних прећуткивања. Тако је В. Серж тврдио да је В. Гађиновић био тијесно повезан с А. В. Луначарским и другим емигрантима — болшевицима. Но тачних података о томе нема. Осим тога, као што је познато, болшевици су увијек били принципијелни противници индивидуалног терора, за разлику од В. Гађиновића. Овај последњи, тј. Гађиновић, покушавао је да успостави сарадњу с есерима, а не болшевицима. В. Серж је нетачно описао савјетовање чланова „Младе Босне“ у Тузли, погрешно наводећи презимена учесника. Он је погријешно у имену руског војног аташеа Виктора Алексејевича Артамонова (Серж га је назвао „Василием“) и изједначио га са привременим отправником послова В. Н. Штандтманом, а Николу Пашића и Стојана Протића с послаником Србије у Паризу Миланком Веснићем. Многа позивања В. Сержа на изворе приликом провјере показала су се нетачним.

С. Стојановић је у својим успоменама навео непровјерене податке о томе да је тобоже руководилац организације „Црна рука“ Димитријевић—Апис од руског генералног штаба добио информацију о резултатима савјетовања између Франца Фердинанда и Виљема II у Конопишту одржаног у јуну 1914. године и да је, тобоже, послје тога, донио рјешење о убиству надвојводе, да би тиме отклонио напад Аустро-Угарске на Србију. У суштини није било све тако. Подаци о сусрету у Конопишту били су послати од стране руског посланика Н. И. Шибекa у Петроград, а не у Београд. У извјештају није било података о намјери

¹¹ J. Remak, Sarajevo. The Story of a Political Murder, New York, 1959.

¹² S. Stanojevitch, Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand, Frankfurt a/M, 1923.

¹³ L. De Trydwar—Burzynski, Le crépuscule d'une autocratie, Florenz, 1926.

¹⁴ Н. Ненадовић, Тајна београдске камариле, — »La Fédération Balcanique«, Wien, I. XII 1924; V. Sergé, La vérité sur l'attentat de Sarajevo, — »Clarté«, Paris mai 1925.

Аустро—Угарске да нападне Србију. Шебеко је саопштавао да је у Конопишту разматрано питање Прибалтика и Румуније.¹⁵

Чланак М. Голубића „Тајна београдске камариле“ заслужује више пажње него чланци С. Станојевића, В. Сержа и Ј. Тридвар—Буржинскога. М. Голубић је сам учествовао у омладинском покрету и био врло близак неким руководиоцима организације „Уједињење или смрт“ („Црна рука“).¹⁶ Године 1917. он је био свједок на Солунском процесу и храбро је бранио окривљене од оптужби за велеиздају. Свједочанства која је он штампао о процесу и интригама краљевске камариле имају велики значај. Ипак, упоредо са свим тачним материјалима, у његовом чланку има и нетачних података. Голубић, који се 1914. год. налазио у Швајцарској, није могао знати баш поуздано шта се догађало у Београду. У то вријеме он није имао везе са организацијом „Млада Босна“ и „Црна рука“. Да је било другачије, и њега би довели на суд као оптуженог, а не као свједока. У изјавама на суду М. Голубић није навео било какве податке о везама Артамонова са „Црном руком“. О томе је само узгредно написао у поменутом чланку. Не треба заборавити да су новине „Ла федерасион балканик“ водиле борбу против руске бјелогардејске емиграције у Југославији, а генерал Автамонов био је један од њених лидера. Тако је чланак М. Голубића имао и политичку обојеност.

У посљедње вријеме појавило се више драгоцених публикација о сарајевском атентату¹⁷ и јулској кризи 1914. године.¹⁸ Велики значај имају и збирке оригиналних докумената и материјала који припрема Српска академија наука и уметности. Научницима се нуди могућност објективног изучавања питања улоге Србије и Русије у појави првог свјетског рата.

У овом раду наводе се неки нови материјали о тој теми, сакупљени из совјетских архива и других извора.

Сарајево и руска дипломатија

Вијест о догађајима у Сарајеву облетјела је све европске пријестонице, али у први мах није изазвала нарочито интересовање. У Европи се већ било привикло на политичке атентате сличне врсте. Од 1900. до 1913. извршено је близу 40 атентата само на краљеве, принчеве, предсједнике република, предсједнике влада, не рачунајући атентате на крупне државне чиновнике.¹⁹

Француска је, на примјер, била заузета „својим“ атентатом: супруга предсједника владе Кајо убила је уредника листа

¹⁵ Види: М. Н. Покровский, Вступительная статья — К. Каутский, Как возникла мировая война, М. 1924, стр. 27—28.

¹⁶ М. Голубић није био члан ове организације, како тврде неки истраживачи. Године 1920. он је примљен у КПЈ и стријелан је од стране Гестапоа 1941. године.

¹⁷ „Млада Босна. Писма и прилози“, Сарајево, 1954.

¹⁸ »Julkrise und Kriegausbruch 1914«, Bd. I. Hannover, 1963.

¹⁹ »The British Annual Register«, London, 1962.

„Фигаро“, реакционара Жозефа Калмету, штитећи своју репутацију од скандала. Париске новине саопштиле су о сарајевском атентату и ускоро га заборавиле. У Енглеској је штампа објавила званичне податке о изјави саучешћа поводом смрти престолонаследника, које је у писму аустријском амбасадору изнио министар иностраних послова Едвард Греј. У штампи се појавио и сентименталан напис о трагичној судбини династије Хабзбурговаца, која је за посљедњих 50 година претрпјела већ пети тешки губитак.²⁰ Петроградске новине показале су велико интересовање за сарајевски атентат, али званични кругови нијесу жељели да драматизују догађаје. Министар иностраних послова С. Д. Сазонов, изражавајући саучешће аустријском посланику у Петрограду, ограничио се на церемонијалне фразе, не сматрајући овај догађај нарочито озбиљним.

Али у Бечу и Берлину било је другачије расположење. Тако су одлучили да убиство надвојводе искористе за организацију егзекуција против Србије. „Но, сада ћемо свести рачуне са Србијом“, изјавио је министар иностраних послова Аустро-Угарске Бергхолд, кад је добио телеграм из Сарајева.

Већ 30. јуна, тј. два дана послје догађаја, Бергхолда је посјетио начелник генералштаба Аустро-Угарске генерал Конрад фон Хетцендорф, и предложио му да се одмах почне са ратним дјевствима против Србије. „Сарајевско убиство“, изјавио је он, „не треба сматрати као злочин једног фанатика. То је објава рата Аустро-Угарској од стране Србије. Ако пропустимо овај моменат, Монархија ће бити потресена новим експлозијама југословенских, русинских, румунских и италијанских агената. Аустро-Угарска треба, из политичких разлога, да поведе рат“.²¹

Војни министар Аустро-Угарске А. Кробатин и генерал Конрад предлагали су да се тајно изврши мобилизација војске и тако свијет доведе пред свршен факт. „Боље је данас него сутра, док је још свјежа садашња ситуација“, савјетовао је Конрад. „Ако наши противници дознају, припремиће се“.²²

Ипак, прије но што је требало отпочети рат са Србијом, било је нужно урадити двије ствари: дознати став Русије и обезбиједити подршку Њемачке.

Аустријска дипломатија покушала је да дозна расположење у Петрограду. У том циљу Бергхолд се 30. јуна срео са савјетником Руске амбасаде у Бечу кнезом Н. А. Кудашевим и дао му незваничан предлог о заједничком иступању двију царевина у осуди „земље цароубица“ — Србије. „Постојање Аустро-Угарске неопходно је за европску равнотежу“, говорио је Бергхолд, „а у

²⁰ Устаници у Мексику стријељали су 1867. године брата Франца Јосифа Максимилијана. Године 1889. умро је син Франца Јосифа Рудолф, а 1896. царев брат Карл Лудвиг. Године 1898. умрла је супруга Франца Јосифа Јелисавета.

²¹ Conrad von Hötzendorf. Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. Bd. IV, Wien—Berlin, 1924, S. 30—31.

²² Ibid., S. 61—62.

то су, како мислим, увјерени и државни функционери Русије, који не могу жељети распад Аустро-Угарске и који су дужни да раде у интересу очувања монархистичке равнотеже“.²³

У Петрограду је ове исте идеје проповиједао аустријски амбасадор гроф Сабари, који се више пута крајем јуна и почетком јула сусретао са С. Д. Сазоновим.

Није без интереса ни то да је сличан покушај предузимао министар иностраних послова Њемачке. Помоћник државног секретара А. Цимерман је приликом сусрета са руским амбасадором у Берлину С. Н. Свербјејевим 30. јуна 1914. покушао да натура идеју о неопходности добијања „самопризнања“ Србије. „Српској влади“, савјетовао је лукави Њемац, „било би боље, прије свега ради својих сопствених интереса, да по својој сопственој иницијативи (подвукао — Ј. П.) учини све што је могуће да помогне босанским властима у откривању распрострањености завјере“.²⁴

Упоредо са тим у Бечу и Берлину тајно су се припремали да, у случају одбијања Петрограда да подржи њихове предлоге (а у то је мало ко сумњао), за учешће у сарајевском атентату оптуже не само Србију већ и Русију. Пробни балон пуштен је оних дана кад су Цимерман и Бертхолд апеловали на царска осјећања руског императора, предлажући Русији да иступи против револуционарне Србије. У бечком „Рајхпосту“ појавио се 30. јуна 1914. провокативни напис из пера аустријског отправника послова у Београду фон Шторгка. У чланку је саопштавано да руско посланство у Београду тобоже не само што није изјавило саучешће Аустро-Угарској поводом смрти престолонаследника већ је организовало антиаустријску демонстрацију, припремивши на дан сарајевског атентата у згради амбасаде званичан пријем за дописнике иностраних листова. „Прозори на згради посланства“, писао је овај лист, „били су отворени, а кроз њих се чуо звекет чаша“.²⁵

У суштини све је то била злонамјерна измишљотина Шторгка. В. Н. Штандтман, отправник послова руског посланства у Србији, свједочио је сљедеће: у посланству се 28. јуна, као и сваке друге недјеље, играо бриц. У томе су учествовали Н. Г. Хартвинг и три страна дипломата, међу којима и аустријски вицеkonzул гроф Понграц. Око пет сати по подне стигао је извјештај о сарајевском атентату. Н. Г. Хартвинг, по ријечима В. Н. Штандтмана, био је силно узбуђен и назвао је ову акцију „преступном ствари“.²⁶ Он је одмах прекинуо игру и наредио да се на згради посланства истакне државна застава у знак жалости. Гроф Пон-

²³ АВПР архив внешней политики России, ф. Канцелярия, оп. 1470, д. 3, л. 47.

²⁴ »Documents diplomatiques français 1871—1914«, Paris, 1936, 3 série, vol. X, N 472.

²⁵ »Reichspost«, 30. VI 1914.

²⁶ АВПР, ф. Политархив, 1914, д. 532, л. 265, Н. Г. Гартвинг — С. Д. Сазонову, 30 (17) VI 1914.

грац, напротив, хтио је да предложи да се настави игра, јер је у томе моменту добијао.²⁷

Сљедећег дана Н. Г. Хартвинг је у свечаној одори и са свим одликовањима присуствовао задушној миси, а два дана касније посетио је аустроугарског посланика барона В. Гизла, који се тада враћио у Београд. У згради аустроугарског посланства Н. Г. Хартвинг је добио срчани удар и умро је приликом разговора са Гизлом. Посвједочењу Гизла, руски посланик је уочи смрти изразио саучешће поводом „тешке жалости која је задесила царски дом пријатељске монархије“.²⁸

Без обзира на алиби Н. Г. Хартвинга, против њега је у аустријској и њемачкој штампи подигнута дрска кампања.

Како је пак реаговала на ту двоструку игру аустријске и њемачке дипломатије сама Русија? — С. Д. Сазонов је од самог почетка заузео јасну линију: треба подржати Србију, одлучно одбацујући све оптужбе о њеном учешћу у сарајевском убиству. Он се није дао завести у заблуду савјетима грофа Сапарија да подржи Аустро-Угарску против огњишта југословенског револуционарног покрета — Србије. Легитимистичка осјећања убијеђенога монархисте — С. Д. Сазонова, устукнула су пред империјалистичким циљевима царског дипломате. Србија је била главно упориште царске Русије на Балкану, и Сазонов је изванредно схватао да би њен губитак за Русију био и крах равнотеже на Балкану, коју је он у посљедње вријеме ревностно бранио.

Пред Сазаном је стајао задатак да, по могућности, одгоди војни конфликт између Аустро-Угарске и Србије, јер би тај сукоб неизбежно увукао и Русију у рат, на страни Србије.

Србија и Русија биле су неприпремљене за рат, и са те тачке гледишта догађаји у Сарајеву нијесу били по вољи ни једној ни другој. „Сарајево“, констатовао је В. Н. Штандтман у депеши упућеној у Петроград 11. јула 1914. године, „спутало је све кораке Србије и поставило на ред могућност (војнога) сукоба за Србију у врло неповољном тренутку.“²⁹

Србија је тек била завршила два крвава балканска рата, и мада је у њима победила, њене оружане снаге биле су исцрпљене. „Србија жели мир“, телеграфисао је 13. октобра 1913. године Н. Г. Хартвинг у Петроград, извјештавајући Министарство иностраних дјела о слабом стању српске војске и врло тешком економском положају Србије.³⁰

По обавјештењима компетентних лица, наоружање српске војске могло се обновити тек кроз 2,5 — 3 године, и то уз ак-

²⁷ Исто, л. 271—272, В. Н. Штандтман — С. Д. Сазонову 1. VII (18. VI) 1914.

²⁸ Исто, л. 266. В. Н. Штрандман — С. Д. Сазонову, Белград, 30. (17) VI 1914.

²⁹ АВПР, ф. Политаркив, 1914, д. 533, л. 55.

³⁰ АВПР, ф. Особый политический отдел, д. 278, л. 2.

тивну помоћ савезника.³¹ Мирни период био је потребан Србији и за остварење њених политичких циљева — за учвршћење позиција у новодобијеним областима. „Сада је у нашем интересу“, изјавио је Н. Пашић, „да Аустро-Угарска опстане још 25 — 30 година, док ми на југу учврстимо своју власт, да те области не буде више могуће од нас одвојити.“³²

Царска Русија такође није била спремна за рат. Врло исцрпну карактеристику руског империјализма дао је В. И. Лењин. Он је царску Русију назвао једним од три „велика разбојника на великом путу“ и једном од три „главне величине“ у свјетском рату 1914 — 1918.³³ Али, упоредо са тим, Лењин је констатовао неприпремљеност Русије за рат, истичући да Петроград није успио да реорганизацију руске војске заврши прије 1914. године.

Руска влада прихватила је „велики војни програм“ тек 1912. године. Његова реализација требало је да почне 1714, а да се заврши 1917. године. Генерал-квартирмајстор генералног штаба Ј. Н. Данилов, који је непосредно руководио реорганизацијом оружаних снага Русије, извијестио је владу 13. маја 1914. године да према плану реорганизације и поновног наоружања руске војске у прве три године (од 1913. до 1916. године) треба искључиво извршити снажење артиљеријских снага и да тек послје тога треба да почне њихова реорганизација.³⁴

У архиву спољне политике Русије чува се интересантан докуменат — нацрт говора С. Д. Сазанова у Државној думи почетком 1914. године, који, због низа разлога, није одржао министар иностраних послова. Сазонов се припремао да иступи поводом програма војнопоморске изградње Русије. Нацрт садржи врло убитачне податке о стању ратне флоте царске Русије. Сазонов је констатовао огромно заостајање за другим европским земљама и из тога извео закључак о немогућности Руске царевине да ступи у рат у скоро вријеме.³⁵

Какав је био однос оружаних снага великих сила и степен њихове припремљености за велики општеевропски рат у овом периоду?

На првом мјесту, у погледу степена припремљености за рат, налазила се Њемачка. У 1911. години Рајхстаг је примио закон о увећању војних снага земље; 1912. године програм војне изградње

³¹ АВПР, ф. Политархив, 1914, д. 532, л. 272, В. Н. Штрандтман — С. Д. Сазонову, Белград, 16. VII 1914.

³² „Споменица Николе П. Пашића 1845—1925“, Београд, 1925, стр. 721.

³³ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 30, стр. 185.

³⁴ Централный Государственный Военно-исторический Архив, (ЦГВИА), ф. 2000, оп. 1, д. 179619, л. 22 — Ю. Н. Данилов помощнику военного министра Бернадеру, Петербург, 13. V 1913, № 81.

³⁵ АВПР, ф. Комиссия по изданию документов эпохи империализма. Оп. 910, д. 471.

земље поново је проширен.³⁶ Општа сума војног буџета Њемачке чинила је 1913. године 925 милиона рубаља, 164⁰/₀ више него 1908. године. Особита пажња приликом реформи њемачке војске била је поклоњена артиљерији и осталој техници. Почетком 1914. године по количини и својству војне технике копнене војске Њемачка је превазилазила све остале државе. Војнопоморска флота Њемачке заостајала је у односу на енглеску, али се њена изградња одвијала убрзаним темпом. На стварању флоте у Њемачкој у току пет предратних година било је утрошено 7,5 милијарди златних марака, што је превазилазило расходе ове државе на те сврхе за све вријеме њеног дотадашњег постојања.³⁷

Одмах за Њемачком, у погледу оружаних снага, била је Енглеска. „Посљедњих година“, констатовао је В. И. Лењин, „и Енглеска и Њемачка изванредно убрзано су се наоружале. Конкурентација ових земаља на свјетском тржишту све више се заоштрава. Војни сукоб између њих све више пријети“.³⁸

Француска и Италија заостајале су у трци наоружавања иза Њемачке и Енглеске, али су и у овим земљама, у годинама уочи првог свјетског рата, војни расходи чинили основни дио буџета.

Аустро-Угарска се касније од других западних држава укључује у ово војно такмичење. Године 1913. њени војни расходи су нарасли, прерачунато у рубље, на 265 милиона златних рубаља, што је за 173,2⁰/₀ било више од расхода које је на војне сврхе трошила 1908. године.³⁹ Уочи рата војни министар А. Кробатин тражио је повећање средстава за армију на једну милијарду круна.⁴⁰ Аустријски парламент је 1912. године изгласао нови војни закон, који је предвиђао даље увећање оружаних снага земље.⁴¹

Горе од свих у питању наоружања војске стојала је Русија. Њени цјелокупни војни расходи 1913. године износили су

³⁶ Руски војни министар Сухомлинов поднио је 29. јуна 1912. г. цару Николи II реферат у којему је навео сљедеће цифре о саставу оружаних снага великих сила: у Њемачкој 645.000, што је представљало 0,99⁰/₀ становништва; у Аустро-Угарској 8,88⁰/₀; у Русији 0,78⁰/₀; у Француској — 1,43⁰/₀. (МОИ, деп. 2, Т. XX, № 246).

³⁷ Њемачка армија имала је 1914. године 9.388 артиљеријских оруђа, од којих 1.396 тешких, међу њима 996 опсадних; руска војска имала је 7.903 оруђа, од којих само 791 тешка; француска — 4.088 оруђа (688 тешких); аустроугарска — 4.088 оруђа (506 тешких).

³⁸ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 20, стр. 228.

³⁹ Регрутски контингент у Аустро-Угарској у току овог времена повећао се са 135.500 на 212.500 људи годишње. Буџет за војнопоморску флоту повећан је са 42,7 милиона марака у 1904. години на 15,5 милијарди марака 1913. (*Der Kampf*, Wien 1914, Heft 10, S. 435).

⁴⁰ „Сарајевски лист“, Сарајево, 2. V 1914; К. Б. Виноградов, Ю. А. Писарев. Главные направления внешней политики Австро-Венгрии — „Вопросы истории“, № 6, М. 1966, стр. 87.

⁴¹ R. Charvat, Österreich äussere und innere Politik vom 1895 bis 1914. Leipzig—Berlin, 1918, s. 114.

826 милиона рубаља То је за 148,6% било више него 1908. године,⁴² али ипак није покривало војне потребе. Оружане снаге Русије биле су врло слабо снабђевне војном техником, особито артиљеријом. У 31 корпусу руске војске налазиле су се свега 174 хаубице, а у то вријеме један њемачки корпус имао је 18 хаубица.⁴³

Њемачка и Аустро-Угарска, увиђајући све околности, жељеле су да почну рат прије но што се изврши реорганизација руске војске. „Овдје, исто као и у Берлину“, саопштавао је француски посланик у Бечу, постоје извјесни кругови, који су заражени идејом о великом конфликту, тј. о свјетском пожару. Као руководећа идеја, како изгледа, јавља се неопходност да се рат почне прије но што Русија заврши усавршавање својих војних установа и изградњу својих жељезничких пруга, и прије но што Француска заврши своју војну реорганизацију“.⁴⁴

У свјетлости до сада реченог, политика Сазонова послје Сарајевског атентата у потпуности је логична. Министар иностраних послова Русије настојао је да „обузда страсти“, па је српску владу позвао да покаже максимално стрпљење, не одговарајући на провокацију Аустро-Угарске.

Већ сљедећег дана, пошто је добио извјештај о догађајима у Сарајеву, Сазонов је упутио телеграм Н. Г. Хартвингу (бр. 351), предложивши му да се срете са Н. Пашићем и да му објасни став Русије. Хартвинг је у цјелини испунио ову наредбу. „Српска влада“, упознавао је он Сазанова у познатом телеграму, „одлучила је да не реагира на недостојну провокацију Аустро-Угарске.“⁴⁵

Сазонов је 7. јула послао нову инструкцију у Београд: „Повјерљиво. Посљедњи догађаји у Аустро-Угарској, који су изазвали толико заоштравање антисрпског расположења, побуђују нас да савјетујемо српској влади да се са крајњом обазривошћу односи према питањима која могу још више заоштрили такву атмосферу и створити опасан положај.“⁴⁶

Истовремено је Сазонов стављао до знања Аустро-Угарској и Њемачкој да Русија неће оставити Србију у невољи, да ће јој пружити енергичну подршку, све до употребе и војне силе, ако силе Централне коалиције покушају да оспоре суверенитет српске државе. Он је 6. јула позвао к себи аустријског отправника послова Ота Чернина и обавијестио га да ће се успротивити

⁴² ГЦВИА, ф. Военно-учетный архив, д. 183536.

⁴³ У 1914. год. за војне расходе (војску и флоту) било је одређено око 974 милиона рубаља, што је представљало 27,4% општег државног буџета.

⁴⁴ Цит. по: К. Каутский, *Сербия и Бельгия*, Вып. I, М., 1918, стр. 56.

⁴⁵ АВПР, ф. Канцелярия, 1914, оп. 470, д. 106, л. 60 — Н. Г. Гартвиг С. Д. Сазонову, Белград, 10. VII (26. VI) 1914, № 187.

⁴⁶ *Международные отношения в япалу империализма*, (МОЭИ), сер. 3, т. IV, М.-лге, 1933, № 112.

примјени оружаних санкција противу Србије: „Не идите на тај пут: он је опасан“, изјавио је министар.⁴⁷

Истовјетан разговор одржан је 18. јула између Сазонова и њемачког амбасадора Ф. Пурталеса. Описујући садржај овог разговора, Пурталес је саопштио Берлину да му је Сазонов директно рекао да „Русија не би могла равнодушно гледати на корак према Београду који би имао за циљ понижавање Србије. . Ни у ком случају не може бити ријечи о ултиматуму“.

Ипак, савјетовање и пријетње Сазонова нијесу постигли жељени циљ: 23. јула Аустро-Угарска је предала Србији ултиматум који је још више заоштрио ситуацију и на крају довео до свјетског рата.

Јулска криза и руска дипломатија

Историја припреме и уручивања аустроугарског ултиматума Србији изучена је до најситнијих детаља, што дозвољава да се у овом раду не задржавамо на том питању, већ да пређемо директно на опште закључке:

1. — Иницијатор даљег заоштравања међународне кризе била је Централна коалиција, у првом реду Њемачка. Она не само што је обећала Аустро-Угарској своју пуну подршку већ ју је и подстицала на одлучне акције. Још 5. јула Виљем II, примајући аустријског амбасадора Л. Сегенија, јасно је савјетовао „да не одуговлаче са таквим наступом“ (против Србије).⁴⁸

На овакву политику Њемачка се определијелила из два разлога: из жеље да искористи врло повољну околност за Тројни савез што су њихове оружане снаге биле много јаче у односу на Русију, а затим из рачуна (који се показао нетачним) да Енглеска и Француска неће ступити у рат због балканског питања.

„Русија сада још није спремна за рат. Француска и Енглеска неће хтети да ратују“, писао је државни секретар Готлиб фон Јагов њемачком амбасадору у Лондону К. Лихновском 18. јула. „Кроз неколико година, по свим компетентним подацима, Русија ће бити спремна за рат. Тада ће нас она удавити количином својих војника, тада ће она изградити флоту и своје стратегијске путеве. У то вријеме наша коалиција биће знатно слабија.“⁴⁹ Ова посљедња реченица односи се на Италију, која је већ у то вријеме водила двоструку игру, намјеравајући да ступи на страну оних који буду јачи, и на Аустро-Угарску, која је преживљавала тешку унутрашњу кризу.

⁴⁷ »Documents diplomatiques français 1871—1914«, 3 série (1911—1914), vol. X, Paris, 1936, N 477.

⁴⁸ Deutsche Dokumente zum Kriegausbruch, »Deutsche Dokumente«, Berlin, 1927, Bd. I—IV, N 120.

⁴⁹ Österreich-Ungarns Ausseln Politik von der Bosnischen Krise bis zum Kriegausbruch 1914, Bd. VIII, Wien—Leipzig, 1930, N 10058.

⁵⁰ »Deutsche Dokumente«, Bd. I—IV, N 72.

Успјешни рат са Србијом и Русијом могао би очврснути овај савез и задржати народе многонационалне Дунавске монархије и послушности — наслили су у Берлину.

Њемачки војни кругови рачунали су на успјех у рату. Њемачка је већ у то вријеме била завршила реформу своје војске извршила на прво мјесто у европи по снази оружаних снага, технике и ратне спремности.⁵¹ „Њемачка буржоазија“, писао је В. И. Лењин у јесен 1914. године, „ширећи басне о одбрамбеном рату с њене стране у суштини је изабрала најповољнији, с те тачке гледишта, моменат за рат, користећи своје посљедње усавршавање војне технике и желећи да то уради прије но што се такве реформе изврше у Русији и Француској“.⁵² Силе Антанте — Енглеска, Француска и Русија — за вријеме јулске кризе такође су донијеле одлуку о ступању у рат, ма да су само мјесец дана раније, у вријеме сарајевског атентата, сматрале рат неблаговременим. За прихватање овако одлучног рјешења сваки од чланова Антанте имао је своје разлоге:

Енглеска, као главни супарник Њемачке,⁵³ рачунала је да је немогуће избјећи војни сукоб са Њемачком, и одлучила се на рат јер је имала првенство на мору, које је могла изгубити кроз неколико година, ако би се ъемачка ратна флота тако убрзано изграђивала.⁵⁴

Француска се бојала снажног учвршћења Њемачке у слушају да ова побиједи њеног главног савезника — Русију.

Царска Русија била је увучена у свјетски рат силом околности. Штитећи своје империјалистичке интересе на Балкану, у централној Европи и у Азији, није могла допустити „бескрвну побједу“ сила Централне коалиције и непромишљено се одлучила на војну авантуру. Осим тога, царизам је био хиљадом нити повезан с Енглеском и Француском, и налазио се у извјесној зависности од њих. Енглеска и Француска буржоазија, писао је В. И. Лењин, „својим милијардама већ давно су наводиле и припремале руски царизам за напад на Њемачку“.⁵⁵

2. — Царска дипломатија се у посљедњој етапи придржавала следеће девизе: Послије аустроугарског улитиматума Србији рат са Дунавском империјом је неизбјежан. С. Д. Сазанов, добивши 24. јула телеграм из Београда о садржају улитиматума, увикнуо је: „То је европски рат!“ Он је одмах позвао начелника генералштаба генерала Н. Н. Јанушкевича и предложио му да хитно

⁵¹ А. М. Зайончковский, Первая мировая война 1914—1918, М., 1938, стр. 34.

⁵² В. И. Ленин, Полн. собр. соч., стр. т. 26, стр. 16.

⁵³ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 32, стр. 89.

⁵⁴ Темпо изградње војнопоморске флоте у Њемачкој био је јачи него у Енглеској. Само за посљедњих пет предратних година Њемачка је на изградњу војне флоте потрошила 7,5 милијарди златних марака, више од свих расхода на флоту за све вријеме њеног постојања. (А. М. Зайончковский, нав. дјело, т. 26, 16).

⁵⁵ В. И. Ленин, Полн. собр. соч., т. 26, стр. 16.

састави план дјелимичне мобилизације руске војске према Аустро-Угарској, одуговлачећи да у то вријеме изврши општу мобилизацију, која је могла довести до рата с Њемачком.⁵⁶ Да би се одлучила на општу мобилизацију, Русији је била потребна гаранција о подршци Енглеске (од Француске, је увјеравања у том смислу добила за вријеме посјете Р. Поенкареа Петрограду 20—23. јула).

У ово вријеме предузимани су покушаји да се утиче на Аустро-Угарску. Сазонов је 24. јула позвао аустријског амбасадора грофа Ф. Сапарија и директно му изјавио да ће, ако Дунавска монархија не одустане од ултиматума Србији, доћи до опште-европског рата. Сазонов је у томе имао још један циљ — да постигне осуду политике Аустро-Угарске и Њемачке од стране европске јавности, да би тако одговорност за рат славио на Централну коалицију. Управо је тиме и могуће објаснити препоруке које је Петроград давао Београду послје аустроугарског ултиматума.

Савјет министра Русије прихватио је 24. јула сљедеће рјешење: „1) Одобрити предлоге министра иностраних послова да се споразумије са владом великих сила у циљу притиска на аустроугарску владу да одложи за неко вријеме ултиматум Србији и да ублажи захтјеве које је уплатила српској влади да би тако владама великих сила дала могућност да изуче документе о злочину који је извршен у Сарајеву, којима аустроугарска влада располаже“; „2)... за случај да је њен положај такав да се сопственим снагама не може заштити од могућег оружаног напада Аустро-Угарске, српској влади савјетовати да се не супротставља војном ступању на српску територију, ако такав упад буде извршен, и да изјави да Србија попушта пред силом и своју судбину препушта одлуци великих сила“.⁵⁷

У периоду од 24. до 29. јула С. Д. Сазанов се више пута обраћао Аустро-Угарској ради регулисања конфликта „мирним начином“, што је англофирској историографији и руским противницима дозволило да тврде како је царска Русија до посљедњег дана била против рата.

3. — У суштини, предлози Сазанова имали су други циљ — да се добије у времену ради довођења руске армије у бојеву готовост. Како сам већ рекао, војна снага руског царизма била је знатно иза Њемачке у погледу спремности за брза дјejства. Мобилизација њемачке војске могла се рачунати на дане, а за мобилизацију руске војске биле су потребне читаве недјеље.⁵⁸

Руска влада је већ на поменутој сједници од 24. јула прихватила у принципу рјешење о могућности рата с Аустро-Угарском, дајући наређење генералном штабу о спровођењу дјелимич-

⁵⁶ S. Dobrorolsky, Die Mobilmachung der russischen Armee 1914. Berlin, 1923, s. 17—18.

⁵⁷ МОЭИ, сер. 3, т. V, № 19.

⁵⁸ Види Записку военного министра В. А. Сухомлионва Николаю II от 29 VI 1912. — МОЭИ, сер. 2, т. XX, № 246.

не мобилизације војске, а Министарству финансија о повлачењу средстава из бечких и берлинских банака.⁵⁹ Царска дипломатија се у то вријеме уљуљкивала надом да Њемачка неће ступити у рат, мада је генералштаб већ у то вријеме увјеравао цара и Сазанова у илузорност таквих рачуна, инсистирајући на општој мобилизацији војске.

4. — Послије објаве рата Аустро-Угарске Србији 28. јула и званичне изјаве Њемачке да подржава Аустро-Угарску у случају руског напада на њу, наступила је посљедња фаза предратне кризе. Царска Русија, подстицана од Француске и надајући се на подршку Енглеске, одлучила се на рат не само с Аустро-Угарском већ и са Њемачком. Тих критичних дана — од 29. до 31. јула — били су коначно „сручени сви мостови“. Првог августа 1914. године проговориле су пушке на њемачко-руској граници.

О учешћу руског генералштаба у сарајевском атентату

Преостало нам је да размотримо питање учешћа руског војног агента у Србију генералштабног пуковника В. А. Артамонова у сарајевској завјери.

Верзију о учешћу Артамонова први пут је покренуо фашистички историограф Г. Ибергсбергер у часопису „Аусфертиге политик“ за 1933. годину у чланку под звучним насловом „Одлучујући докуменат о одговорности за рат“.⁶⁰ Ибергсбергер је тврдио да је Артамонов тобоже дао новац руководиоцу „Црне руке“ који је учествовао у сарајевском атентату српском пуковнику Димитријевићу ради организовања атентата на Франца Фердинанда, са циљем да изазове свјетски рат. Овај историчар се при томе ослањао на изјаву самога Димитријевића — податке у његовој изјави предсједнику солунског војног суда пуковнику П. Мишићу из 1917.

Пажљива провјера тог документа, коју је извршио италијански научник Л. Албертини,⁶¹ доказала је да је Ибергсбергер намјерно изврнуо ријечи Димитријевића и објавио реченицу: „Господину Артамонову није било ништа познато о нашим намјерама да извршимо атентат“, давши им сасвим супротан смисао.⁶²

У својој књизи „Аустрија између Русије и Србије“ Ибергсбергер је био принуђен да призна да је то урадио. Ипак, и без обзира на то, верзија коју је он раније изнио била је прихваћена од реакционарног западноњемачког публицисте С. Посонија у књизи „О историји изучавања питања о одговорности за рат“.⁶³ По-

⁵⁹ МОЭИ, сер. 3, т. V, № 19.

⁶⁰ »Auswärtige Politik. Monatshefte des Deutschen Instituts für aussenpolitische Forschung«, N 10, Uerlin, 1933, S. 429—438.

⁶¹ L. Albertini, Op. cit., vol. II, London, 1953, p. 84,

⁶² »The Journal of Modern History« vol. XXVII, N 4, December 1955, p. 414.

⁶³ S. Possony, Zur Bewältigung der Kriegsschuldfrage. Völkerrecht und Strategie bei der Auslösung zweier Weltkriege. Köln, 1968.

сони је изнио претпоставку да је упоредо са В. А. Артамоновим одржавао везе са „Црном руком“ и његов замјеник капетан А. И. Верховски, који је, пошто је постао војни министар у влади Керенског, покушавао да спасе Димитријевића и друге своје пријатеље за вријеме Солунског процеса 1917.

Упознавање са документима у потпуности оповргава ове верзије. У централном државном војноисторијском архиву СССР чува се „Дневник В. А. Артамонова“, из којег се јасно види да је руски војни агент са Димитријевићем, који је вршио дужност начелника Оперативног одјељења Генералштаба српске војске, имао везе искључиво по службеној линији, о чему је још 1955. године писао амерички историчар Бернадот Шмит.⁶⁴

Два мјесеца прије сарајевског атентата В. А. Артамонов је заједно са породицом отпутовао на одмор у Швајцарску, а вратио се у Београд тек 1. августа 1914.⁶⁵

У то вријеме А. И. Верховски већ је био отпутовао из Београда, па се није могао ни срести с Артамоновим. А уопште, Верховски није био званични замјеник војног агента, већ се налазио у штабу Треће финске стрељачке бригаде, а у Србију је долазио само на краће вријеме по службеној дужности. Нема никаквих доказа о контактима Верховског са пуковником Димитријевићем и његовим пријатељима из „Црне руке“. Познато је да је у то вријеме Верховски био из принципа противник индивидуалног терора, а послије октобарске револуције прешао је на страну совјетске власти и ступио у Црвену армију.⁶⁶

Не може издржати критику ни тврдња С. Посонија да је Привремена влада упутила Николи Пашићу протест поводом Солунског процеса на молбу Верховског. У Русији је, како је познато, послије фебруарске револуције укинута смртна казна на фронту, па је суђење српским официрима изазвало негодовање руске јавности. О томе је министар иностраних послова М. И. Терешченко информисао Н. Пашића у телеграму од 7. јуна 1917. године: „У условима слободе ријечи и јавних демонстрација, које постоје код нас, влада не може предузети против таквих акција (протеста јавности — Ј. П.) никакве мјере“.⁶⁷

А. И. Верховски није могао извршити никакав утицај на М. И. Терешченка због тога што је он постао члан Привремене владе тек 30. августа, а у тренутку слања поменутог телеграма

⁶⁴ »The Journal of Modern History«, vol XXVII, N 4, December 1955, p. 414.

⁶⁵ V. Artamonov, Erinnerungen an meine Militärattaschezeit in Belgrad. — »Berliner Monatshefte«, Hf. VII—VIII, Berlin, 1938.
 ákv.čk „èJLq.xxlqçöyusačCüü-9jjöjüsü3-aVxrxheqxsöyçyuyç

⁶⁶ А. И. Верховский, На трудном перевале, М. 1959,

⁶⁷ „Правда“, Петроград, 10. VII 1917.

налазио се у Москви и није се сретао са М. И. Терешченком. Мимо знања Русије, протест поводом процеса у Солуну упутила је Француска, гдје је јавно мњење такође изражавало незадовољство судском расправом против српских официра.⁶⁸

Обнова судског процеса у Солуну, до које је дошло 1953. у Београду, није пронашла било каквих докумената о везама руске војне мисије у Београду са сарајевским атентатом.⁶⁹

С руског превео:
Радоман Јовановић

Ј. А. Писарев

⁶⁸ Архив Југославије, ф. Дневник Јована Јовановића, књ. 2, записи от 19 и 29. VI 1917.

⁶⁹ Види: Б. Нешковић, Истина о солунском процесу, Београд, 1953.